

УДК 342.727

Е. В. ТІТКО,
аспірант,
Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ІСТОРИКО-СТРУКТУРНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ І ЗМІСТУ ПРАВА НА СВОБОДУ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ

Розглянуто проблеми свободи вираження поглядів. Особлива роль відводиться аналізу цього поняття в різних площинах. Виокремлено основні структурні підходи до визначення та тлумачення цього права з урахуванням особливостей історико-часового простору, ролі людини як особистості, без чого неможливе існування демократичного суспільно-державного устрою.

Ключеві слова: свобода вираження поглядів, свобода слова, свобода судження.

Проблема свободи вираження поглядів завжди була актуальною для обговорення всією світовою спільнотою. Це продукт мислення, який надає можливості пізнання як навколишнього середовища, так і себе. Свобода судження характеризує духовну свободу кожної людини, її внутрішній світ. Погляди й думки є підґрунтям будь-якої діяльності кожної людини, зумовлюючи її соціальну активність, взаємовідносини з іншими в соціумі та державі.

Ідея свободи вираження поглядів завжди була в центрі уваги науковців. Неодноразово в наукових джерелах порушувалося питання про громадянські, політичні й духовні свободи. Коли йдеться про належний розвиток суспільства поняття свободи вираження поглядів стають невід'ємними і ключовими. У свою чергу право на свободу вираження поглядів визнано одним з основоположних прав людини, бо саме воно свідчить про гідність людини і є ключовим критерієм для всіх інших прав і видів свобод.

Актуальність даного питання полягає в тому, що поняття «право на свободу вираження поглядів» сьогодні визнано одним з основоположних прав індивіда.

Проблематика свободи вираження поглядів є надзвичайно актуальною і для нашої держави, особливо впродовж останніх дванадцяти років – з набуттям незалежності України в 1991 р., після ратифікації Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини, а головне – з прийняттям Основного Закону – Конституції України. Вона залишається на порядку денному завдяки своїй своєчасності даного питання на постійний рух й з огляду на її вдосконалення у напрямку демократичного розвитку України.

Особливості свободи вираження поглядів слід розглядати у різних площинах, як от: а) поняття та тлумачення свободи вираження поглядів; б) основні особливості свободи вираження поглядів; г) структура права на свободу вираження поглядів; г) критерії свободи вираження поглядів відповідно до норм міжнародного права.

Визначення змісту й характеру права на свободу вираження поглядів розкрито в загальнотеоретичних і практичних дослідженнях М. Маковей, О. Чефранової, І. Камінськи. У вітчизняних публікаціях окремі аспекти цієї проблематики висвітлено такими вченими, як А. Полешко, Н. Раданович, Н. Петрова, В. Лутковська, А. Колодій, А. Олійник та ін.

У світі панує основний принцип демократії, ключовою характеристикою якої виступає політична рівність усіх без винятку громадян перед законом і дотримання принципу: одна людина – один голос.

Отже, де бракує права незгоди чи панує принцип однодумства, там немає й не може бути демократії. Вона не допускає можливості вольового нав'язування позицій однієї частини спільноти іншій. Із цієї точки зору суттєвою ознакою демократії як форми правління більшості є дотримання інтересів і прав меншості, адже там, де зникає меншість, існує загроза зникнення більшості. Варто погодитися з тим, що дана позиція неможлива без усебічного обговорення, висвітлення, аналізу тієї чи іншої ситуації, яка складається публічно, в напрямку, пов'язаному зі свободою вираження своїх поглядів [1, с. 154].

Визначаючи особливості й ознаки поняття права на свободу вираження поглядів у загальному і широкому значенні, необхідно дослідити й проаналізувати її в різних площинах.

Свобода вираження поглядів у філософському розумінні – це можливість суб'єкта вийти за межі чуттєвого пізнання й відкрити для себе оточуючий світ, засвоїти його відбитий образ тією мірою, якою це необхідно для практичного з'ясування й перетворення дійсності на відповідність інтересам і потребам людей [1, с. 151]. Свобода вираження поглядів у моральному тлумаченні являє собою вільне створення власного гармонійного внутрішнього світу з урахуванням при цьому, що таке добро, а що ні. Свобода слова в соціальному аспекті – право людини на діалог у суспільстві. Свобода слова у психологічному плані – це змога індивіда на власний розсуд оперувати лексикою для систематизації та вираження уявлень про матеріальний світ [2, с. 9]. Свобода слова з юридичної точки зору – можливість самостійно вибирати вид і міру власної поведінки, висловлювати ідеї, погляди, думки на свій розсуд і в повному обсязі розуміти значимість заявленого; свобода вираження поглядів може бути як позитивом, так і негативом.

Згідно з нормами міжнародного права кожен має право на свободу виявлення поглядів за рахунок одержання й поширення інформацій та ідей без втручання держави незалежно від її кордонів. Ця свобода виступає важливим складником розвитку суспільства, оскільки є необхідною умовою для функціонування вже згадуваної демократії й участі спільноти в процесі прийняття різних рішень, що викликають суспільний інтерес. Громадянин будь-якої країни не може в повному обсязі брати участь у житті держави й соціуму в цілому, якщо не має необхідного доступу до інформації й можливості вираження своїх поглядів [5, с. 19].

Саме за цих умов стає зрозумілим, що свобода вираження поглядів важлива не лише для реалізації власної гідності, а й для участі в політичному й соціальному житті країни. Іншими словами, без чітких гарантій права на свободу вираження поглядів не може існувати ні свобода держави, ні сама демократія,

тому що це становить підвалини демократичного суспільства й виступає однією з головних умов його прогресу та розвитку кожного, що є беззаперечно. До того ж право на свободу вираження поглядів є самостійним і незалежним інститутом як прерогативи захисту інших прав та свобод індивіда. Це надає можливість стверджувати, що в історичній ретроспективі саме ця свобода і сприяла еволюції різних прав і свобод, в першу чергу – свободі слова. В умовах Великої французької революції була прийнята в 1789 р. Декларація з прав людини та громадянина, у ст. 10 якої проголошено, що ніхто не може бути переслідуваний за свої переконання, якщо вони не порушують суспільного порядку [3, с. 11].

Аналізуючи історію старої Європи, особливо Великобританії, можна простежити, що право на свободу вираження поглядів виникає як інститут підтримання високого рівня компетентності органів державної влади. Так, англійський Білль про права 1689 р. гарантував членам парламенту повну свободу обговорення стану справ Королівства та державних посадовців, без чого його робота є неефективною. Особливістю цього правового акта стало й те, що народ має право на інформацію про стан справ уряду, а саме парламенту, який є вищим органом національного самоуправління, що підкреслює демократичний розвиток суспільства [4, с. 268].

Інакше кажучи, це давало всім виборцям можливість бути повністю проінформованим за рахунок забезпечення звітністю урядом про свою діяльність з використанням факту свободи слова як найважливішого інструмента захисту прав людини.

Ідея свободи вираження поглядів завжди була в центрі уваги всієї європейської спільноти. Неодноразово порушувалося питання про громадянські, політичні й духовні свободи. Але коли вже йшлося про справедливий розвиток суспільства, то поняття свободи вираження поглядів стає невід'ємним і ключовим.

В умовах зародження цього права проблема полягала в тому, що така свобода поширювалася на окремо взяті групи: духовенство піклувалося про церкву, дворяни – про свою вольність, місцева влада – про вольність для

певного міста. Саме за цих умов виникла ідея свободи, як природного й невід'ємного права людини, що дозволяє розглядати поняття свободи як складовий елемент рівності.

Концепція особистої свободи від народження має стати невіддільним правом кожного індивіда, а будь-які приватні свободи та привілеї різних прошарків спільноти відкидаються в ім'я всезагальних свобод людини і громадянина. Ідея свободи мала передбачати тісний зв'язок з порядком, які не суперечили б один одному в умовах правового співіснування держави й суспільства.

З точки зору Ж.-Ж. Руссо, люди уклали між собою суспільний договір, створили державу, наділивши її правом виражати їх колективну волю, в результаті чого держава отримала владу над особистістю, тому що діє від імені всіх громадян і виступає гарантом їх свобод [2, с. 12].

Право на свободу вираження поглядів – одна з головних умов розвитку кожної людини й суспільства в цілому. Структурний підхід до цієї свободи зводиться до історії свободи взагалі. Свобода в умовах демократії – це свобода вираження поглядів у релігійних, політичних, моральних, наукових та інших сферах. Судження знаходять свій прояв у свободі слова, думки, преси, в особистій і в організованій суспільній діяльності. Історично вся ця група свобод вираження поглядів розвивалася зі «свобод віри», що закріпила за собою перший блок прав.

Другий блок прав – це група свобод, яка захищає особистість від свавілля держави незалежно від совісті й думок: свобода від неправомірного арешту й покарання, від образи, насилля з боку органів державної влади. Ця група забезпечує основний зміст конституційних гарантій, за які велася вікова боротьба з монархією, Вона йменується «свобода духу» [6, с. 11]

Зароджувалася свобода ще в далекому середньовіччі: за неї боролися й віддавали життя, хоча повного розвитку вона досягає лише у XIX ст. Задовго до англійської й французької революцій в Європі вирували численні війни,

повстання за свободу. Наприкінці XI ст. основним гаслом була свобода й тільки свобода, що знаходить своє відбиття в першій групі свобод.

Західна церква пережила кризу Римської імперії, зберігши еллінську культуру. Установилося двовладдя – влада духовна і світська. Кожна людина була підданою двох світів – Божого й земного. У таких умовах і відбувалося зіткнення двох суверенітетів, з яких абсолютність відводилася лише одному. Тоді й виникло перше, хоча й невиразне усвідомлене свободи.

Для зародження нової демократичної свободи духовна влада й держава мали збігатися, що з часом дало можливість виокремити наступну групу – «свободи тіла».

Пройшовши через численні повстання, війни та революції, держави Західної Європи, особливо Англії та Франції, проголошували свободу й рівність, що охоплювало всі міста й села. Кріпосне право пом'якшувалось і поступово зникало. Так і виникла «свобода тіла» – свобода для всіх [7, с. 109].

Америка завойовувала свою свободу за рахунок нових просвітителів, які бажали встановити віросповідання єдиним у певних колоніях в умовах небажання Нової Англії. За сприянням цих країн до світового процесу боротьби за свободу було залучено й Далекий Схід, в основу чого були покладені природні права, даровані людині Небом; право ж на свободу співвідносилось відповідно до конфуціанства як розум і справедливість. Так поступово створювалися оазиси свободи, на перехресті яких стояли люди, утверджуючи свободу вираження своїх поглядів як принципу. Усі європейські конституції XIX ст. (американська, японська та ін.) були прийняті в умовах закріплення права свободи на вираження поглядів й рівності кожного без винятку.

Після завершення двох світових воєн питання становлення й розвитку прав людини залишалося на порядку денному. Із підписанням Гельсінського заключного акта країни Західної Європи намагалися максимально включити проблему третього «гуманітарного кошика» в переговорний процес зі східноєвропейськими державами, домагаючись розширення прав і свобод людини, концентруючи особливу увагу на реалізації принципів поваги до прав

людини й основних свобод, рівноправ'я народів і їх права розпоряджатися своєю долею, що східноєвропейським країнам давалося нелегко [9, с. 439]. Саме тому «залізна завіса» відокремила останні від участі в процесі формування демократичної спільноти з правом свободи вираження поглядів, а отримала його тільки після розпаду Радянського Союзу й з повноцінним виходом на міжнародну арену [11, с. 20].

Право на свободу вираження поглядів дає можливості людині діяти відповідним чином (або утримуватися від певних вчинків), з тим щоб забезпечити своє нормальне існування, що дозволяє їй розвиватися насамперед як особистості [7, с. 201]. Іншими словами, наслідувана нами свобода – це мовна чи дійова поведінка груп або окремих особистостей стосовно кожного, що є важливим складовою демократично-політичної системи країни.

Свобода вираження поглядів у широкому значенні, як структура правового статусу особистості, складається з таких універсальних взаємозалежних елементів, як право на: 1) безперешкодне дотримання своїх поглядів і переконань; 2) вільну відмову від них; 3) спілкування в усній чи письмовій формі, включаючи право на утримання від спілкування взагалі; 4) вільний вибір мови спілкування (мовна самобутність); 5) повну й об'єктивну поінформованість про факти й обставини, що загрожують життю чи здоров'ю людей, будь-яким чином безпосередньо зачіпаючи права, свободи й обов'язки людини і громадянина; 6) максимально вільний обмін і співставлення ідей і знань; 7) участь у підготовці інформації (публічна гласність поглядів); 8) заперечення хибних чи перекручених даних і захист від шкоди, спричиненої неправдивими відомостями; 9) індивідуальне й колективне спілкування в державних і місцевих органах влади; 10) свободу літературної, художньої та іншої творчості [8, с. 11-12].

Таким чином, досліджуване нами право не є однозначним, оскільки залежить від різногалузевого його тлумачення під впливом історичного проміжку часу.

Складники даного права пов'язані з різними чинниками: а) хто висловлюється, б) в яких умовах, в) з якою метою тощо, що й дає підстави їх виокремлювати. А це, у свою чергу, дає можливість зрозуміти, що право на свободу вираження поглядів виступає основоположним у низці всіх прав людини, що дозволяє бути індивідом, зберігаючи свою честь і гідність, повноцінним «гравцем» у політичному житті своєї країни, де пріоритетна роль відводиться демократії, оскільки свобода ця і є складовою демократичного суспільства й основоположною умовою для розвитку такої спільноти, де в центрі залишається завжди людина.

Список літератури:

1. *Арендт Х.* Що таке свобода? / Х. Арендт // Між минулим і майбутнім. – К. : Дух і літера, 2002. – С. 151–180.
2. *Бистрицький Є.* Пропедевтика поняття свободи / Є. Бистрицький // Проблеми сутності свободи: методологічні та соціальні виміри : матеріали наук.-теорет. конф., 26 жовтня 2007 р. – К. : Політ. думка, 2007. – С. 8–29.
3. *Вандич П.* Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – К. : Критика, 2004. – 464 с.
4. *Гайек Ф. А.* Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії / Ф. А. Гайек ; [пер.з англ. Віктор Дмитрук]. – К. : Аквілон-Прес, 2000. – 448 с.
5. *Гапоненко В. А.* Свобода як чинник функціонування демократичної політичної системи : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. А. Гапоненко. – К., 2009. – 190 с.
6. *Донченко О. П.* Свобода як категорія права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / О. П. Донченко. – О., 2010. – 18 с.
7. *Левченко К. Б.* Людина. Свобода. Демократія : монографія / К. Б. Левченко. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 621 с.
8. *Маковей М.* Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод / М. Маковей, Е. Чернова // Право на свободу выражения своего мнения: прецеденты и комментарии. – М. : Рос. акад. правосудия, 2001. – 151 с.
9. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–1970 рр.) : підручник / В. А. Манжола, М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков [та ін.]. – К. : Либідь, 1999. – 558 с.
10. Обращения в Европейский суд по правам человека : руководство для журналистов / под. ред. Г. В. Винокурова, А. Г. Рихтера, В. В. Чернышова. – М. : Ин. пробл. информ. права, 2004. – 607 с.
11. ООН. Комиссия по правам человека. Сессия (59): Амбей Лигабо. Право на свободу мнений и свободное их выражение : доклад. – Женева : ООН, 2003. – 32 с.

Титко Э. В. Историко-структурный подход определения понятия и содержания права на свободу выражения взглядов.

Рассмотрена проблема свободы выражения взглядов. Особенная роль отведена анализу этого понятия в различных плоскостях. Выделены основные структурные подходы определения и толкования этого права с учетом особенностей исторически временных

пространств, роли человека как личности, без чего невозможно существование демократического общественно-государственного устройства.

Ключевые слова: свобода выражения взглядов, свобода слова, свобода мнения.

Titko Elvira. Historical-structural approach to the definition of the right to freedom of expression.

The article is disclosed to the problem of freedom expression. Special role taken to the analysis definition freedom of expression in special conditions of the different spheres. There are main complex approach to structural definition and to the right freedom of expression interpreting with features of historically-time term and taking into consideration a role of the man as persons for possibility existence democratic socially-state system.

Key words: freedom of expression, freedom of speech, freedom of thought.